

Володимир Солохненко

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ДРУГОЇ ЧВЕРТІ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст. у працях вітчизняних дослідників

DOI: 10.58407/litopis.240517

© В. Солохненко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5125-0833>

Мета статті – систематизувати та схарактеризувати вітчизняну історіографію культурно-просвітницької діяльності протестантів на українських теренах у XVI–XVII ст. **Наукова новизна** роботи полягає в системному розкритті закономірностей і основних шляхів розвитку вітчизняної історичної думки щодо діяльності протестантів на українських землях Раннього нового часу. **Методологічну основу** дослідження становить історіографічний аналіз на основі принципів історизму, об'єктивності та системності. **Висновки.** На основі досліджених історіографічних джерел виокремлено три етапи розвитку української історіографії культурно-просвітницької діяльності протестантів на українських теренах у XVI–XVII ст. Українська історіографія дорадянської доби (третья чверть XIX – поч. XX ст.) характеризується зародженням вітчизняних студій з історії української Реформації. Головною особливістю цього етапу є невелика кількість та фрагментарність досліджень, а також їх інтеграція до історії та культури інших держав. Учені української еміграційної історіографії (30-ті – кін. 70-х рр. XX ст.) переосмислюють важливість діяльності протестантів, уперше описуючи її як впливове явище саме українського культурно-історичного простору. Дослідники часів незалежності (з поч. 1990-х рр. і до нашого часу) окреслюють коло нових наукових проблем, вирішення яких потребує міждисциплінарного підходу. Українська Реформація починає сприйматися як повноправний, але специфічний учасник загальноєвропейського реформаційного руху. Однак в останнє десятиліття в українській історіографії культурно-просвітнього виміру Реформації та протестантизму можна спостерігати кризові явища методологічного та фактографічного характеру, спричинені розпорошеністю письмових джерел та їхньою нечіткою історичною належністю.

Ключові слова: Ранній новий час, Реформація, протестантизм, культурно-просвітня діяльність, українська історіографія.

Вивчення політичної, соціальної чи культурної історії Європи XVI–XVII ст. не можливе без дослідження Реформації – широкого суспільно-релігійного руху, що став реакцією на духовну й культурну кризу Західної Церкви та феодалних відносин. Він швидко поширився на більшість європейських країн, а з другої чверті XVI ст. – і на українські землі, які в той час перебували у складі інших держав. Реформація надала поштовх до якісних змін у середині католицької церковної організації, сприяла глибокому переосмисленню місця людини в суспільстві та призвела до утворення нової християнської деномінації – протестантизму.

Одним із найголовніших конфесійних завдань нововірців було, як вони це визначали, «повернення людині Біблії», що базувалося на перетворенні ренесансного «*Ad Fontes*» у реформаційне «*Ad Scriptura*»¹. Щоб Святе Письмо стало доступним та зрозумілим для людей, протестанти розгорнули активну перекладацьку, освітню та проповідницьку діяльність. Видавнича справа стала головною запорукою успішної реалізації цих компонентів.

¹ Любашенко В. Україна і «Слов'янська Реформація» Анджее Венгерського: сучасне прочитання. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2014. Вип. 63. С. 30.

Прикметно, що там, де з'являлися протестантські громади, майже одночасно виникали школи та друкарні. Для того, щоб проповідь нового вчення була успішною, протестанти перекладали багато церковних і світських книг на національні мови. Водночас масова освіта допомагала реалізовувати реформаційну ідею про те, що спілкування між Богом і людиною повинно відбуватися без посередництва представників Церкви, а вірянин має сам уміти знаходити для себе провідні концепти Святого Письма. На авансцену виходить *людина*, яка, на відміну від середньовічних уявлень, є досить сильною та вільною вирішувати свою долю, однак успішною вона буде тільки тоді, коли довірить своє життя Богові. Такі погляди, незважаючи на реакційні прояви, знайшли своє втілення в тогочасній філософській та суспільно-релігійній думці. Упродовж наступних століть ці ідеї досить часто відроджувалися як частина того чи іншого культурного руху, філософської школи чи як складова інших історичних процесів.

Саме тому в наш час європейська історіографія Реформації являє собою багаторівневу, різнодискусивну та комплексну базу історичних, теологічних, філологічних, мистецтвознавчих і філософських досліджень. Західноєвропейські науковці плідно працюють над проблематикою діяльності протестантів, їх соціокультурним впливом на різні сфери життя суспільства. Але вони рідко розглядають терени сучасної України та Білорусі як території, де реформаційний рух залишив помітний культурний слід.

Важливе місце в історіографії діяльності протестантів посідає доробок учених із країн Східної Європи: Польщі, Білорусі, Литви. Однак більшість цих робіт присвячені історії Великого Князівства Литовського або Речі Посполитої без виокремлення українського елемента, що обумовлює фрагментарну належність таких досліджень до вивчення української Реформації.

Вітчизняна наукова спадщина має відносно невелике коло робіт, пов'язаних із культурно-просвітними здобутками Реформації. Це обумовлено ідеологічними, політичними, релігійними та культурними реаліями історичного розвитку як України, так і української науки в XIX–XX ст.

Мета цієї роботи – систематизувати та схарактеризувати вітчизняні наукові дослідження культурно-просвітницької діяльності протестантів на українських теренах у XVI–XVII ст.

У розвитку вітчизняної історіографії цього питання можна виокремити етапи, що помітно відрізнялися один від одного. Ця різниця зумовлена поступовим відкриттям нових джерел, зміною наукових підходів та парадигм досліджень, особистісним ставленням авторів до досліджуваної проблематики тощо.

Умовно можна виділити **три етапи**:

- українська історіографія дорадянської доби (третья чверть XIX – поч. XX ст.);
- українська еміграційна історіографія (30-ті – кін. 70-х рр. XX ст.);
- історіографія часів незалежності (з поч. 1990-х рр. і до нашого часу).

Вибір нижньої хронологічної межі дослідження пов'язаний із тим, що вся наявна інформація про культурно-просвітницьку діяльність протестантів до третьої чверті XIX ст. має статус історичних джерел. Це різноманітні «передмови» до видань, «катехизиси», листи протестантських діячів, поодинокі згадки в полемічній та іншій літературі.

Дорадянську добу можна схарактеризувати як час зародження вітчизняних досліджень з історії української Реформації. Вони не були масовими і, зазвичай, входили до складу дотичних до тематики наукових студій. Дослідники того часу позиціонують усі прояви протестантського руху як частину польської Реформації, майже не виокремлюючи український аспект. Це пов'язано з історіографічною концепцією, за якою Реформація в Речі Посполитій трактується як «польська Реформація», яка поширювалася й на всі народи, що були у складі об'єднаної держави. Ця концепція впливала на дослідників інших національних історіографій, які, здебільшого, погоджувалися з такою думкою, оскільки Польща по праву вважається епіцентром розвитку реформаційного та контрреформаційного руху в Східній Європі XVI–XVII ст.

Одним із перших дослідників, хто звернув увагу на культурно-просвітню діяльність протестантів, був **Орест Іванович Левицький**. У праці «Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси», яка побачила світ 1882 р. у журналі «Киевская старина», автор досліджує діяльність громад та окремих представників социніанської та антитринітарської течії протестантизму на Волині². О. Левицький, оперуючи багатим фактологічним матеріалом, описує статус і становище социніанської шляхти в тогочасному суспільстві. Значну увагу приділено полеміці між православними та протестантськими діячами, їхнім основним роботам та епістолярній спадщині. Окрему частину роботи присвячено Костянтину Острозь-

² Левицький О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси. *Киевская старина*. 1882. № 4. С. 25–57; № 6. С. 193–224.

кому, якого, на думку дослідника, вважали своїм культурним покровителем як православні, так і протестантські діячі. Автор також подає інформацію про один із знайдених рукописних примірників Євангелія Валентина Нагалецького, описує його стан та аналізує переважно передмову «до ласкавого чительника», яка була написана в дусі соцініанського вчення. Багато уваги автор приділив культурно-просвітній діяльності протестантських громад, згадуючи про їхні друкарні, школи та проповідницьку діяльність. Важливим є інформаційний блок про ректорів «вищого соцініанського училища» в Киселині Євстафія Киселя (автора та видавця «Антиплогії» – відповіді на «Апологию» Мелетія Смотрицького), Людвіга Голайсена, Петра Стегмана і Теодора Симонда, які згадуються ще й як перекладачі та книговидавці. Описуючи діяльність головних покровителів соцініан: роди Гойських, Чапличів, Сенюг, Пронських, – дослідник указує на те, що саме завдяки патронам протестанти могли поширювати свою місію. Також він наводить факти, які підтверджують, що у Гощі, Ляхівцях та Берестечку теж існували протестантські видавничі осередки. О. Левицький, послуговуючись значною кількістю джерел, зміг дослідити генезу та занепад соцініанських та антитринітарських громад на прикладі одного з історичних регіонів України – Волині, а також уперше дослідив, наскільки масовою та широкою була культурно-просвітня діяльність протестантів на наших землях.

Східноєвропейську Реформацію одним із перших досліджував **Микола Миколайович Любович** – відомий історик-славист свого часу. У 1883 р. він захистив у Варшавському університеті магістерську дисертацію «История реформации в Польше: кальвинисты и антитринитарии (по неизданным источникам)»³. Автор характеризує польську Реформацію як особливе явище в історії Європи, акцентує на швидкості проникнення та бурхливості її розвитку, описує політичні, релігійні та ідеологічні протиріччя, які вона принесла в тогочасне суспільство. М. Любович не зупиняється на дослідженні тільки польських етнічних земель, опрацьовуючи коло джерел, що стосується всіх територій Речі Посполитої. Особливу увагу в роботі приділено саме польським діячам реформації. Автор досить детально описує аспект політичної боротьби в контексті релігійних змін, що відбулися в країні. Останні три розділи роботи присвячені історії взаємовідносин протестантських деномінацій, їхній культурній та ідеологічній конфронтації. У додатках М. Любовичем зібраний значний масив неопублікованих до того часу джерел: листи чиновників, постанови церковних синодів, розпорядження Сигізмунда II і т. д. У 1890 р. М. Любович захистив докторську дисертацію⁴, яка стала ідейним та хронологічним продовженням його магістерської роботи.

Дуже цінним наративом з історії українського реформаційного руху є монографія **Костянтина Васильовича Харламповича** «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и Церкви», що була видана в Казані 1898 р.⁵ Ця робота поділена на три розділи, кожен з яких присвячений католицьким, протестантським та православним освітнім осередкам відповідно. Автор на основі великої кількості джерел аналізує стан освіти в XVI – поч. XVII ст. на українських етнічних землях, формує цілісну картину освітніх відносин між різними конфесіями.

К. Харлампович описує проникнення та розповсюдження реформаційного руху на етнічних українських землях, причини його успіху, кількість шкіл, їх матеріальне забезпечення, внутрішні та зовнішні особливості функціонування навчальних осередків різних протестантських деномінацій. Крім того, він наводить перелік конкретних навчальних закладів (час їх утворення, діяльності, занепаду), ключових діячів, відомих випускників тощо. Цікавою є думка автора про те, що протестантські школи є більш схожими з німецькими протестантськими освітніми осередками, ніж із католико-єзуїтськими⁶.

У цілому, автор високо оцінює освітню діяльність протестантів: *«Они тем и выиграла, что старались удовлетворить потребности в просвещении и дали полное развитие родному слову. Как широко смотрели польские протестанты на школы и образование, видно и из того факта, что они еще с 1550 г. стали заводят даже женские училища»*⁷.

Водночас автор, базуючись на одиничних прикладах, робить доволі стандартні для того часу висновки про незначний вклад протестантів у освітню справу в Речі Посполитій: *«...просвещение протестантское было ниже приобретенной им славы. Если добавим,*

³ Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии (по неизданным источникам). Варшава, 1883. 392 с.

⁴ Назва дисертації: «Начало католической реакции и упадок реформации в Польше».

⁵ Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань: Типо-литогр. Императ. Ун-та, 1898. 524 с.

⁶ Там само. С. 167.

⁷ Там само. С. 150–151.

что польско-русские сторонники реформации не относились равнодушно к школам других исповеданий и вредили им, где это было можно, то этим должны еще более ограничить их значение в истории развития просвещения в польско-литовском государстве»⁸. Дослідник робить доволі типові висновки для свого часу, що Реформація – це «польское явление», яке лише дотично стосується українських земель.

Окремою сторінкою в розвитку української історіографії є дослідження **Михайла Сергійовича Грушевського**. Попри те, що мислитель не створив праць, спеціально присвячених Реформації та протестантизму, декілька студій з його доробку актуальні для нашого дослідження: VI том «Історії України-Руси» «Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII в.» (1907 р.)⁹; «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст.» (1912 р.)¹⁰ та «З історії релігійної думки на Україні» (1925 р.)¹¹. У кожній із цих робіт М. Грушевський присвятив один чи декілька розділів Реформації на українських землях.

М. Грушевський пише, що «преславний культурний і релігійний європейський рух XVI віку сам по собі дуже мало зачепив українське громадянство. Правда в краях, де вже закорініло ся польське панство ... вже в середині XVI в. появляють ся нововірські громади, проповідники й школи, але до таких розмірів, як в землях польських, реформаційний рух не доходить і тут»¹².

Дослідник вважає, що Польща справді була важливим східноєвропейським центром Реформації, а в Україні та Білорусі ми можемо спостерігати тільки її «відгомони» (автор навіть назвав розділ в одній із книг: «Реформація та її відгомони на Україні»). Протестантський рух у Білорусі М. Грушевський оцінює як більш якісний, швидкий та масовіший, ніж в Україні, що зумовлено, на його думку, значно більшою підтримкою цього руху в Білорусі не тільки шляхтою, а й іншими відомими людьми, серед яких дослідник викремлює Миколу-Христофора Радзивілла Чорного.

Науковець зазначає, що рух протестантизму не був популярний серед соціальних «низів», досить докладно він описує насадження його силою, дозволяючи собі оціночні висловлювання щодо цього. Так, він пише: «Протестантський рух, такий, здавало ся, сильний і повний житєвих сил, ледво дожив до початків XVII в.; він не пройшов в глибину народних мас, зіставши ся вірою екзотичною (німецькою), велико-панською, а і в сих панських кругах теж не запустив глибокого коріння і переважно скінчив своє існування з тим поколінням, що тим нововірством запалило ся»¹³. Дослідник також підкреслював, що одним із найважливіших позитивних наслідків реформаційного руху «був розвій письменства, особливо популярного, на народній мові й заходи коло розповсюдження й піднесення освіти»¹⁴.

Дослідник вважав, що Реформаційний рух зміг «оживити» багато ідей, а також стати прикладом добре продуманої культурно-просвітньої діяльності представникам інших конфесій: «Значінне ж євангелицького руху для українського життя (значінне все таки дуже своєжне) полягає у тім, що він чимало причинився до розбурхання сього приспаного світу його активністю та енергією, давши йому певні взірці, використані православними церковними й національними діячами, перенесені в українські обставини і до них приноровлені»¹⁵.

Отже, М. Грушевський вважав, що Реформація та протестантизм через низку причин не змогли стати вагомою частиною культурної складової на наших землях, ба більше, він вважає ці течії поверховими. Водночас, він зазначає, що головним здобутком цих рухів є початок національно-культурного відродження на українських теренах, але вже під покровительством православних діячів, які, як і католики, отримали сучасні взірці для власних культурно-просвітніх реформ.

Окремої згадки заслуговує осмислення реформаційного руху **Михайлом Петровичем Драгомановим**. У «Передньому слові (До "Громади")» 1878 р. учений, стисло описуючи свою концепцію організованої федерації на основі громадського та місцевого самоврядування, гарантії природних прав і свобод людини (на зразок США чи Швейцарії), декілька

⁸ Харлампович К. Западнорусские православные школы... С. 151–152.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Андронум, 2021. Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII в. 540 с.

¹⁰ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. Київ: Дніпросоюз, 1919. 258 с.

¹¹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 192 с.

¹² Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. С. 46.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. ... Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII в. С. 355.

¹⁴ Там само. С. 363.

¹⁵ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. С. 70.

раз згадує протестантів XVI–XVII ст. як приклад об'єднаних громад, які могли б стати прототипом, певним втіленням адміністративної одиниці в такій формі держави¹⁶.

Виступаючи проти радикального клерикалізму та його згубного впливу на розвиток державності, М. Драгоманов зазначає, що протестантські ідеї максимально наблизили Україну до західноєвропейського раціоналізму та могли сформувавши деякі елементи громадянського суспільства, можливо навіть державності, на основі спільності всіх «громад»: *«Чи природна сила розуму наших людей, чи те, що вони здавна мусили знатись з людьми усякої віри (з греками, з італійцями по Чорному морю в XIV–XV ст., з ляхами, з німцями, з усякими лютерами, кальвінами, соцініанами і т. і., котрими кишило русько-польське королівство в XVI–XVII ст., до котрих приставали й пани і міщани), тільки ж це в XVI–XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли-небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити панські церковні порядки на громадські, а далі й увільнити розум громадський од путів попівської науки ... Впять-таки наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) якраз тоді, коли наші прості люди найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільності всіх своїх громад»*¹⁷.

У цих прагненнях М. Драгоманов прирівнює діяльність православних братств і протестантів, пишучи про те, що ці рухи не були даремними, а змогли започаткувати ідею толерантності, яка пізніше знайде нових поборників:

*«Діло не дійшло до того, щоб у нас заложились цілком громадські церкви, як там, де подібний же рух серед громад міщанських довів до кальвінізму, індепенденства і т. і. Тільки ж все-таки братства й увесь рух церковний XVI–XVII ст. пройшов не дурно. З самих попів наших виходили люди, котрі й в Московщині навчали людей тому, що в XVII ст. навчали дальші парослі протестантизму (армініани, латитундарії, деїсти), тому що не самі тільки грецькі християни – християни»*¹⁸.

Отже, М. Драгоманов вважає, що Реформаційні ідеї у XVI–XVII ст. могли дуже позитивно вплинути на розвиток українського суспільства та навіть державності, чого, внаслідок військово-політичних потрясінь того часу, на жаль, не сталося. На думку автора, деякі з цих ідей, як от релігійна толерантність, усе ж були сприйняті суспільством.

Новим етапом дослідження Реформації в Україні могла б стати історіографія часів радянської держави. Але в радянській Україні дослідження Реформаційного руху, а тим паче протестантизму, фактично було відсутнє. У часи раннього УСРР (20-ті рр. XX ст.) ми спостерігаємо декілька спроб концептуально продовжити та дещо розширити здобутки попередників. Але ці праці досить швидко заборонялися радянською владою, а їх авторів починали переслідувати.

Дуже цінною для української філологічної та історичної науки цього часу є монументальна студія **Михайла Степановича Возняка** – «Історія української літератури» у трьох томах, що вийшла у Львові в ЗНТШ у 1920, 1921 та 1924 рр. відповідно. Майже одразу після публікації праця була заборонена в СРСР. Перевидання роботи у 2-х книгах відбулося тільки у 1992–1994 рр.¹⁹ Видання супроводжувала передмова публікатора – М. Гнатюка, де з'ясовано причини довголітнього вилучення книги із наукового обігу та розвінчано несправедливі ідеологічно мотивовані закиди радянської соціологічної критики.

У другому томі роботи, у розділі «Під подувом протестантизму», М. Возняк аналізує внесок протестантів у розвиток їхньої літератури XVI–XVII ст. Не відступаючи від думки попередників про «незакорінення» та поверховість реформаційних ідей, дослідник значно вище оцінює культурно-просвітницьку діяльність протестантів на українських теренах, їх вплив на тогочасну культуру й суспільство. Аналізуючи відомі на той час літературні роботи протестантів («Катехизис» Симона Будного, «Лист половця Івана Смерти до Володимира Великого», «Євангеліє» Василя Тяпинського, «Передмова до Євангелія» Нагалецького, уривки полемічних творів), науковець високо оцінює якість цих творів, їх мовне та друкарське оформлення, звертаючи увагу на те, що вони були написані «народною» мовою, а не латинною чи церковнослов'янською.

У 1929 р. в Києві побачила світ робота **Олександра Антоновича Савича**, що мала назву «Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі»²⁰, за яку він був звинувачений у недотриманні «марксистсько-ленінської методології», звільнений з посади завідувача кафедри історії народів СРСР Пермського індустріально-педагогічного інституту й «відправлений» у Ярославський педагогічний інститут.

¹⁶ Драгоманов М. Громада: Українська збірка. Переднє слово. Женева: Печатня «Громади», 1878. 101 с.

¹⁷ Там само. С. 24–25.

¹⁸ Там само. С. 25.

¹⁹ Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. Львів: Світ, 1992. Кн. 1. 696 с.; Кн. 2. 555 с.

²⁰ Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1929. 128 с.

«Нариси...» концептуально є досить схожими з працею К. Харламповича, із яким автор листувався протягом усього часу роботи над дослідженням, і який, до того ж, був рецензентом цього нарративу. У листі до М. Грушевського (1 грудня 1927 р.) К. Харлампович рекомендував видати цю працю й повідомляв, що «автор цінує зауваження М. Грушевського і виконає їх»²¹.

О. Савич робить акцент на політичній боротьбі між шляхтою, духовенством і центральною владою, яка, як він пише, була важливіша для політично активного суспільства, ніж духовні та культурні питання. У його розумінні суспільно-політичний аспект є основною причиною як успіху, так і занепаду Реформації. Автор не заперечує заслуг протестантів у розвитку народної мови, шкільництва та друкарства, проте вважає це другорядним фактором реформаційного руху порівняно з політичним. Наслідуючи М. Грушевського, автор також підкреслює, що білоруські землі були охоплені реформаційними ідеями значно ширше й глибше, ніж українські.

У наступні роки тема Реформації та протестантизму «зникає» з кола наукових інтересів дослідників не тільки України, а й усього СРСР. Тільки у 1964 р. в Москві було засновано Інститут наукового атеїзму, де під керівництвом російських учених, які дотримувалися марксистсько-ленінської методології, почала друкуватися серія книг «Бібліотека „Сучасні релігії“». Праці, що побачили світ у цій серії, були покликані показати населенню весь «негатив» і «вислугу протестантизму перед капіталізмом» з позицій наукового атеїзму та класової боротьби. Ми не можемо виокремити радянську історіографію реформаційного культурно-просвітнього руху через упередженість авторів і тотальну цензуру, притаманну цьому періоду. Ті ж одиничні роботи, що були створені, мали науково-популярний характер і розповідали про протестантизм та Реформацію як «чужорідні явища для нашої історії та культури».

Другим етапом розвитку вітчизняних досліджень з історії реформаційного руху та діяльності протестантів можна вважати українську еміграційну історіографію 30-х – кін. 70-х рр. ХХ ст. Саме в цей час за кордоном виникає декілька важливих праць із досліджуваної нами проблематики. На відміну від наукового доробку «дорадянського» періоду, в еміграційній історіографії наявне переосмислення того, яке значення мали Реформація та протестантизм для України. Дослідники вже не говорять про Реформацію як непомітну подію чи «відгомін» польського надбання, а характеризують її як явище, що вплинуло на культурно-просвітній розвиток українських земель. Дослідники цього періоду намагаються обережно «долучити» українську Реформацію до європейської, проводячи деякі паралелі між українськими та європейськими проявами цього руху. Однак об'єктом дослідження в цей час є не загальні реформаційні ідеї та концепти, а практична діяльність протестантів на наших землях. Попри це, в загальному контексті бачення минулого, Реформація на українських теренах все одно залишається в тіні інших подій.

Однією з ключових наукових розвідок цього періоду є монографія **Степана Онисимовича Сірополька** «Історія освіти в Україні», що була вперше надрукована 1937 р. у Львові за кошти товариства «Взаємна поміч українського вчителства» і перевидана тільки у 2001 р.²² У ній висвітлено питання розвитку освіти в Україні від, як зазначає автор, «початків нашої історії до недавніх віків»²³.

Незважаючи на доволі стандартний виклад зародження, розвитку та занепаду протестантського просвітнього руху, С. Сірополько відводить протестантам роль рушія, що призвів до багатьох змін в інших конфесіях: «Усі ті школи – католицькі, єзуїтські, Замойська академія – внесли дещо нове з того, що дав реформаційний рух. Старі наші школи, розуміється, ніяк не могли конкурувати з ними своєю програмою. ... Тому українські патріоти прийшли до думки про необхідність реформувати і своє шкільництво»²⁴.

Ставлячись негативно, навіть дещо упереджено, до діяльності єзуїтів в освітній справі, автор уперше в українській історіографії припускає наявність зв'язку між діяльністю православних братств із протестантським освітнім досвідом, водночас простежуючи ці самі впливи в Острозькій слов'яно-греко-латинській школі. Дослідник, порівнюючи освітні методики католиків і протестантів, досить прискіпливо проаналізував навчальні програми нововірчих шкіл, знаходячи в них як прогресивні моменти, так і критичні недоліки, які заважали повноцінному впровадженню такої системи освіти на наших землях.

У 1942 р. у Празі була надрукована новаторська для тогочасної української історіографії двотомна праця митрополита **Іларіона (Івана) Огієнка** «Українська Церква: нариси з

²¹ Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області. Ф. Р-1235. Оп. 1. Од. зб. 806. Арк. 12.

²² Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

²³ Там само. С. 21.

²⁴ Там само. С. 61.

історії Української Православної Церкви»²⁵. Сім великих розділів цієї роботи присвячені XVI–XVII ст., де поряд з історією православної Церкви автор приділяє велику увагу й іншим релігійним конфесіям в Україні.

Характеризуючи культурно-просвітне становище українських земель, дослідник дуже схвально відгукується про реформаційний рух в Україні, уперше показуючи його не «відгомонам», а однією з повноправних, бодай і специфічних, частин Реформації в цілому. Він не заперечував концепцію проникнення в Україну протестантизму з теренів Польщі, але, на його думку, українська інтелігенція, на відміну від польської еліти, узяла з цього руху не ідеї реалізації політичної боротьби чи церковної організації, а засоби, за допомогою яких можна було вийти з культурної кризи, у якій перебувало тогочасне суспільство. Так, автор зазначає: *«Реформація принесла українському народові багато нових ідей, здійснення яких відразу підвищувало нашу духовну культуру; не всі ці ідеї були зовсім новими, але їх широке становлення й швидке поширення до самих народних низів були зовсім нові і принесли нам загальне зацікавлення тими питаннями, про які давніше тільки марили окремі одиниці»*²⁶.

Декілька разів дослідник підкреслює той факт, що українська Реформація є повноцінним явищем Реформації європейської, наприклад, коли оцінює конкретні заслуги діяльності протестантів, серед яких на чільне місце ставить відродження народної мови в літературі та богослужінні: *«...в Україні, як то ми бачили, і в інших європейських та слов'янських народів Реформація покликана до життя народну мову як мову літературну. До того часу літературною мовою була в нас мова церковнослов'янська, як у народів католицьких – латина. Це тільки з часу Реформації прийнято в Україні мовою літературною живу народну мову, і стали вже нею писати книжки; до цієї доби не маємо ані одної книжки, писаної живою українською мовою. Українська жива мова, ставши з половини XVI ст. мовою Св. Письма й Церкви, тим самим вже ставала й мовою літературною ... Реформація реалізувала і в Україні вживання народної мови в церкві: залунала тут проповідь уже живою народною мовою. Та не тільки проповідь – стали читати й Євангеліє та Апостола тією ж таки мовою»*²⁷.

Дуже високо І. Огієнко оцінює й книгодрукарську справу протестантів. Аналізуючи основні пам'ятки, дослідник виділяє «Берестейську Біблію» як еталонну пам'ятку видавничої справи того часу, про яку він пише: *«Вище всіх протестантських перекладів, безумовно, стоїть Берестейська Біблія 1563 р. ... Найбільшим ділом Радивиша як кальвініста було видання Біблії, що звичайно й зветься Радивилівською ... З погляду критичного Біблія Берестейська, чи Радивилівська, стоїть дуже високо»*²⁸.

Зі здобуттям Україною незалежності в українській історіографії відбуваються значні зміни в напрямках, підходах та постановці дослідницьких завдань. Починають вивчатися «білі плями» української історії, з'являються мультидисциплінарні студії з використанням нових методів дослідження. Це стосується й історіографії реформаційного руху та діяльності протестантів на українських теренах XVI – сер. XVII ст.

Починаючи з кінця 1980-х рр., відбувається переосмислення місця Реформації та ролі протестантизму в українській історії. Із цієї проблематики з'являються перші дослідження істориків філософії, теологів, мистецтвознавців. З'являється науково-популярна література. Продовжується дослідження Реформації в контексті інших об'єктів вивчення із залученням нових джерел. У наші часи з'явилася плеяда фахівців саме з історії української Реформації.

Однією з перших праць, безпосередньо присвячених історії української Реформації, стала колективна монографія з історії філософії під назвою «Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні» за авторства **Валерії Михайлівни Нічик, Володимира Дмитровича Литвинова та Ярослави Михайлівни Стратій**²⁹. Автори зіставляють український гуманізм і Реформацію, порівнюючи та демонструючи їхній зв'язок з аналогічними рухами в країнах Західної Європи. Дослідники аналізують світоглядні установки різних протестантських деномінацій, що діяли на українських теренах, та те, як вони впливали на тогочасне українське суспільство. Науковці на конкретних фактах доводять значимість впливів ренесансно-гуманістичних та реформаційних ідей на острозький культурно-освітній осередок та братські школи. Зазначимо, що ця робота є оглядовим наративом філософ-

²⁵ Огієнко І. Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви: У 2-х т. Вінніпег: Видання консисторії УГПЦ в Канаді, 1982. 367 с.

²⁶ Там само. С. 138.

²⁷ Там само. С. 136–137.

²⁸ Там само. С. 118.

²⁹ Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. Київ: Наукова думка, 1990. 380 с.

ського виміру Реформації в Україні, однак автори актуалізували низку важливих питань, які потребують більш детального розгляду в сучасних дослідженнях.

У модерній українській історичній науці чільне місце посідають праці **Вікторії Іванівни Любащенко** – першого профільного фахівця з української Реформації та протестантського руху в Україні. Зокрема її праця «Історія протестантизму в Україні» 1996 р. є найбільш повним і докладним описом утворення, розвитку та занепаду реформаційного руху на українських землях із його особливостями, течіями та осередками³⁰. Зародження конфесії проаналізовано в контексті історико-культурних явищ Ренесансу, Реформації та раннього Просвітництва. Автор не тільки показує вплив європейської реформаційної думки на релігійне життя в Україні, а й простежує вітчизняні витоки становлення конфесії. Значну увагу приділено релігійно-раціоналістичним течіям богомилів і «пожидовлених», рухові гуситів та ученням Феодосія Косого й Симона Будного, які певною мірою підготували розвиток протестантизму в Україні. Це дослідження є гарним фундаментом для аналітичних розвідок з тематики протестантського культурно-просвітницького руху. Попри велику кількість історичного матеріалу, ця монографія, однак, не є суто історичною, оскільки її наскрізним мотивом є богословсько-філософське осмислення протестантизму та Реформації в Україні.

У 2017 р. вийшла збірка В. Любащенко «Реформація і протестантизм: український контекст»³¹. До неї увійшли статті, написані й опубліковані дослідницею в 2000–2017 рр. Зважаючи на значну різноманітність тем (методологічні аспекти вивчення Реформації, передумови її зародження та етапи розвитку, суспільно-культурні та міжконфесійні взаємовідносини в Україні Раннього Нового часу, вивчення протестантських джерел тощо), цей матеріал концептуально продовжив вирішення проблем, які були сформульовані в монографії «Історія протестантизму в Україні» 1996 р.

Вагомим для розуміння просвітньої ситуації на землях Речі Посполитої є дослідження **Ярослава Дмитровича Ісаєвича**, який у декількох роботах розкриває проблематику «поляризації» Сходу та Заходу на прикладі освітнього та видавничого процесу в Україні XVII ст., описуючи ситуації інтеграції цих традицій у шкільній та книжній справах³². Однак саме в аналізі книговидавничої справи автор частково ігнорує вже відомий на той момент пласт інформації, пов'язаний із внеском протестантів у розвиток українського книгодрукування.

Серед ґрунтовних видань виділяється десятитомна «Історія релігії в Україні». П'ятий том – «Протестантизм в Україні» за редакційним головуванням **Петра Лавретійовича Яроцького** – містить загальну характеристику раннього українського протестантизму з його головними ідеями та концепціями³³. Проаналізувавши великий блок джерел, авторський колектив наголошує на важливості протестантизму в національно-культурному русі XVI – першої пол. XVII ст. Автори доводять несправедливість історіографічного твердження про поверховість Реформації на українських теренах, на конкретних прикладах підтверджуючи протилежну думку. Над розділами, що стосуються Ранньомодерної доби, працювали дослідники П. Кралюк і В. Любащенко, тому це дослідження за своїми провідними ідеями досить близьке до вже згаданої роботи «Історія протестантизму в Україні».

Вагомий внесок у вивчення української Реформації зробила **Наталія Миколаївна Яковенко**³⁴. Дослідниця вважає, що український протестантизм фактично взяв на себе ті самі функції, які мав гуманізм в Західній Європі. Завдяки реформаційному руху українська культура в XVI–XVII ст. долучається до загальноєвропейської спільноти, про що Н. Яковенко пише на сторінках «Протестантських і католицьких шкіл...»: «Сучасна наукова думка вбачає, проте, в українській Реформації ширший світоглядний контекст, розвороту її, як висловлювався Дмитро Чижевський, обличчям на Захід. І в цьому, поза сумнівом, головну роль відіграло протестантське шкільництво, яке вперше в Україні переступило за рамки загумінкового благочестя, запровадивши освітній стандарт європейської гуманістичної школи: за влучним висловом відомого дослідника культурологічного

³⁰ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Київ: Поліс, 1996. 350 с.

³¹ Любащенко В. Реформація і протестантизм: український контекст. Київ: Саміт-Книга, 2017. 483 с.

³² Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи. Київська старовина. 1995. № 1. С. 2–9; Його ж. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

³³ Історія релігії в Україні: В 10-ти т. / Заг. ред. Яроцький П. Київ: Світ знань, 2002. Т. 5: Протестантизм в Україні. 424 с.

³⁴ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи, Замойська академія. Історія української культури: У 5 т. / За ред. Я. Ісаєвича. Київ: Наукова думка, 2001–2013. Т. 2: Українська культура XIII – пер. пол. XVII ст. 2001. С. 575–591.

тла цього процесу Амбруаза Жобера, “русини, які нічого не знали про гуманізм еразмівський, відкрили гуманізм завдяки протестантам”»³⁵.

Н. Яковенко стала одним із перших вітчизняних істориків, хто чітко інтегрував Реформацію та протестантизм не тільки в наш культурно-просвітній рух, але й у весь історичний процес, надавши їм статус повноправних акторів української історії.

У 2017 р. згідно з указом Президента в Україні святкували 500-річчя Реформації. Цій події було присвячено багато наукових заходів, світ побачила досить велика кількість збірників статей та монографій. Однак більшість таких досліджень базувалася на здобутках попередніх науковців. Ці роботи не ставили й не вирішували нових наукових завдань і проблем. Багато студій було просто перевидано, деякі статті минулих років укладено в збірники, з’явилось науково-популярне осмислення історичного матеріалу, зокрема сучасні протестантські діячі видали низку невеликих за обсягом історико-теологічних робіт тощо.

Відтак монографія «Реформація в Україні: поширення раннього протестантизму і становлення баптизму» за редакцією **Анатолія Колодного** та **Петра Яроцького** стала гарно оздобленим, проілюстрованим і доповненим перевиданням п’ятого тому «Історії релігії в Україні», про який ми згадували вище³⁶.

Науково-популярна праця **Віктора Заславського** «Нариси з історії українського протестантизму», яка побачила світ тільки в електронному варіанті, досить розлого розкриває передумови, процес становлення та розвитку протестантизму з XVI ст. і до наших днів³⁷.

У роботі історико-теологічного характеру **Михайла Мокієнка** «500 років Реформації. Її історія та значення в контексті України» показано духовні здобутки, які дала Реформація українському сучасному суспільству³⁸.

Після пікового (за кількістю видань і написаних статей) 2017 р. українська історіографія припинила поповнюватися новими доробками, які б стосувалися культурно-просвітньої діяльності протестантів і не повторювали б праці попередніх дослідників. Можна сказати, що сучасний дискурс вивчення української історії Реформації та протестантизму знаходиться в методологічній кризі.

Отже, Реформація як європейський суспільно-релігійний рух XVI–XVII ст. не оминув і українські терени. Активна перекладацька та друкарська діяльність, формування нової системи освіти стали значними здобутками культурно-просвітньої діяльності протестантів. Європейська наука досить тривалий час досліджувала цю проблематику, унаслідок чого була сформована потужна база галузевих і міждисциплінарних досліджень, чого не можна сказати про вітчизняну історіографію цього питання. Саме тому ми розглянули ставлення українських вчених до культурно-просвітньої діяльності протестантів в історіографічній перспективі та проаналізували основні праці з історії реформаційного руху на українських землях.

Ми дійшли висновку, що вітчизняну історіографію із цієї тематики умовно можна поділити на три етапи: українську історіографію дорадянської доби (третя чверть XIX – поч. XX ст.); українську еміграційну історіографію (30-ті – кін. 70-х рр. XX ст.) та історіографію часів незалежності України (з поч. 1990-х рр. і до нашого часу).

Дорадянський період є часом зародження вітчизняних студій з історії української Реформації. Особливостями цього етапу є невелика кількість та фрагментарність наукових розвідок, їх інтеграція до складу інших тем досліджень, що стосувалися XVI–XVII ст. У цей час науковці не описують український протестантизм та Реформацію як окремі, специфічні явища української історії та культури. Навпаки, вони не відділяють цей рух від історії та культури інших держав.

За часів української наукової еміграції, незважаючи на спадкоємність дослідницьких підходів минулого періоду, відбувається часткове переосмислення значення Реформації та протестантизму для українських земель. Із категорії чужорідного та маловпливового суспільно-релігійного руху Реформація переходить до розряду важливих явищ, що мали певний вплив на культурно-просвітній розвиток українських земель. Порівнюючи українські та європейські вияви протестантського руху, деякі учені-емігранти роблять висновки, що українська Реформація була не наслідковим явищем, а одним зі специфічних проявів культурно-просвітніх трансформацій, що мали вплив на українське суспільство.

³⁵ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи... С. 582.

³⁶ Колодний А., Яроцький П. Реформація в Україні: поширення раннього протестантизму і становлення баптизму. Київ: Самміт-Книга, 2017. 415 с.

³⁷ Заславський В. Нарис з історії українського протестантизму. Релігійно-інформаційна служба України. 2017. 15 червня. URL: https://risu.ua/narisi-z-istoriji-ukrajinskogo-protestantizmu-ch-1_n85226.

³⁸ Мокієнко М. 500 років Реформації. Її історія та значення в контексті України. *Богомыслие: літературно-богословський альманах*. Київ, 2017. № 20. С. 28–45.

За часів радянської України дослідження Реформаційного руху та протестантизму було заборонено. Це дуже негативно позначилося на подальшому розвитку наукових студій із цієї тематики, на декілька десятиліть відкинувши сучасні українські дослідження від аналогічних робіт європейської історіографічної спадщини та методологічних підходів. Попри це, завдяки зусиллям еміграційних дослідників і збереженню напрацьовань дорядняського періоду, українська наука змогла уникнути внутрішньої історіографічної прірви з дослідження Реформації.

Зі здобуттям Україною незалежності у вітчизняній історіографії сталося переосмислення місця Реформації та ролі протестантизму в українській історії та культурі. Відбувається становлення міждисциплінарних і деяких галузевих досліджень, з'являються профільні фахові дослідники саме з історії української Реформації. Відбувається зміна дискурсу, за якого українська Реформація починає сприйматися як повноправний складник загальноєвропейського реформаційного руху. Однак в останнє десятиліття українська історіографія культурно-просвітнього виміру Реформації та протестантизму знаходиться в методологічній кризі.

Отже, культурно-просвітня діяльність протестантів на українських теренах др. чверті XVI – сер. XVII ст. у працях вітчизняних дослідників є важливим аспектом української історіографії, який потребує подальшого вивчення з використанням нових концептів і методів.

References

Kolodnyi, A., Yarotskyi, P. (2017). *Reformatsiia v Ukraini: poshyrennia rannoho protestantyizmu i stanovlennia baptyzmu* [The Reformation in Ukraine: the spread of early Protestantism and the formation of Baptistism]. Kyiv, Ukraine.

Liubashchenko, V. (1996). *Istoriia protestantyizmu v Ukraini* [History of Protestantism in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Liubashchenko, V. (2017). *Reformatsiia i protestantyzm: ukrainskyi kontekst* [Reformation and Protestantism: the Ukrainian context]. Kyiv, Ukraine.

Mokiienko, M. (2017). 500 rokiv Reformatsii. Yii istoriia ta znachennia v konteksti Ukrainy [500 years of the Reformation. Its history and significance in the context of Ukraine]. *Bogomyслиe: literaturno-bogovslovs'kij almanakh – God-thinking: literary and theological almanac*, 20, P. 28–45. Kyiv, Ukraine.

Солохненко Володимир Олександрович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Solokhnenko Volodymyr – post-graduate student of the department of history of Ukraine, archeology and local lore of T.H. Shevchenko National university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: vovasolohnenko22@gmail.com

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF PROTESTANTS IN THE UKRAINIAN TERRITORIES IN THE SECOND QUARTER OF THE 16TH – THE MIDDLE OF THE 17TH C. IN WORKS OF DOMESTIC RESEARCHERS

The purpose of the article – is to systematise and characterise the domestic historiography of the cultural and educational activities of Protestants in the Ukrainian territories in the 16th–17th c. **The scientific novelty of the work** lies in the systematic disclosure of patterns and main ways of development of domestic historical thought on activities of Protestants in the Ukrainian lands of the Early modern period. **The methodological basis of the study** is historiographical analysis based on principles of historicism, objectivity and systematicity. **Conclusions.** On the basis of the studied historiographical sources, three stages of development of the Ukrainian historiography of cultural and educational activities of Protestants in Ukraine in the 16th–17th c. were identified. The Ukrainian historiography of the pre-Soviet era (the third quarter of the 19th – the early 20th c.) is characterised by the emergence of domestic studies on the history of the Ukrainian Reformation. The main feature of this stage is the small number and fragmentation of studies, as well as their integration into the history and culture of other states. Scholars of Ukrainian emigration historiography (30s – late 70s of the 20th c.) rethink the importance of Protestant activity, describing it for the first time as an influential phenomenon of the Ukrainian cultural and historical space. Researchers since independence (from the early 1990s to the present) have outlined a range of new research problems that require an interdisciplinary approach. The Ukrainian Reformation starts to be perceived as a full-fledged, but specific participant in the pan-European reformation movement. However, in the last decade, the Ukrainian historiography of the cultural and educational dimension of the Reformation and Protestantism has been experiencing methodological and factographical crises caused by the dispersion of written sources and their unclear historical affiliation.

Key words: Early modern period, Reformation, Protestantism, cultural and educational activities, Ukrainian historiography.

Дата подання: 20 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солохненко, В. Культурно-просвітня діяльність протестантів на українських теренах другої чверті XVI – середини XVII ст. у працях вітчизняних дослідників. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5 С. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.240517.

Цитування за стандартом APA

Solokhnenko, V. (2024). Kulturно-prosvitnia diialnist protestantiv na ukrainiskykh terenakh XVI – sredyny XVII st. u pratsiakh vitchyznianskykh doslidnykiv [Cultural and educational activities of Protestants in the Ukrainian territories in the second quarter of the 16th – the middle of the 17th c. in works of domestic researchers]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.240517.

